

Csányi Gergely

Pécsi Tudományegyetem

Kováts Eszter

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Túl az excelszemplétű feminizmuson Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma

Tanulmányunkban végigvesszük az interszekcionalitás történetét, az 1960-as évek identitáspolitikai küzdelmeitől napjaink interszekcionális politikai gyakorlataiig. Majd kifejtjük a kortárs individualista, excelszemplétű interszekcionalitással szembeni kritikáinkat. Excelszemplétűnek nevezzük az interszekcionalitás azon kortárs kvantifikálódott és individualizálódott inkarnációját, mely az Excel-táblázathoz hasonlóan csak összeszámolja az egyéni elnyomási tapasztalatokat. Végül, ezzel szemben, felvázoljuk egy komplex interszekcionalitás lehetőségét.

Az interszekcionalitás fogalom megszületése

Az interszekcionalitás kifejezést Kimberlé Crenshaw jogász használta először a szélesebb (akadémiai) nyilvánosság előtt 1989-es és 1991-es írásaiban. Ugyanakkor az interszekcionális megközelítés az 1970-es évek és 1980-as évek Egyesült Államokbeli mozgalmi hullámaiban gyökerezik. Az adott strukturális pozíció, annak tapasztalatai, illetve az azt megélők identitása mentén szerveződött feminista és az antirasszista küzdelmek kritikájaként fogalmazódott meg először abból adódóan, hogy a fekete nők általános tapasztalata volt, hogy a feminista aktivizmusban jellemzően a fehér nők érdekei és tapasztalatai dominálnak, míg a fekete mozgalmakban a férfiaké. Az irányzat egyik legismertebb gondolkodója, bell hooks erre egyik példaként említi, hogy míg a fehér nőknek a reprodukciós jogokhoz kapcsolódó fő követelése az abortuszhoz való hozzáférés volt, addig az egészségügyi rendszerhez rassz és osztály okokból nem egyenlően hozzáférő (nagyreszt egyébként vallásos és az abortuszt elvető) fekete nőknek a biztonságos terhesség és szülés volt az elsődlegesen fontos a reprodukciót érintő ügyek közül. Ezt a feministák nem látták, mert a saját fehér középosztályi ügyeiket tartották az univerzális női ügyeknek, míg a rasszizmus ellen harcoló fekete

férfiaknak ez „nőügyek” voltak, amelyeknek semmi közük az antirasszista harcokhoz (hooks és Lutz 1993). Vagyis lényegében az 1968-as (fekete polgárjogi, feminista, melegjogi) egydimenziós identitáspolitikai küzdelmek kritikájaként fogalmazódott meg eredetileg, elvetve azok ahistorikus (a csoportot érő elnyomást történelmi korszakokon és kontextusokon átívelőnek tekintő), esszencializáló és az adott csoportot homogenizáló tendenciáját.¹

A *Combahee River Collective* kiáltványa (1977) jó korlenyomata a fekete feministák tapasztalatainak. A CRC egy fekete lesbikus feminista szervezet volt a hetvenes években. A kiáltványban egy fekete nacionalista pamfletből idéznek az 1970-es évek elejéről, rámutatva annak szexista voltára:

Jól értjük, miért is volt mindig tradíció, hogy a férfi a ház ura. Ő ház/nemzet ura, mert tudása a világról szélesebb, tudatossága mélyebb, értelme teljesebb és az információkat bölcsebben használja fel. Úgy is nézhetjük, hogy a férfi és a nő olyanok, mint az arany és az ezüst – nem egyenlők, de mindkettőnek nagy értéke van. Meg kell értenünk, hogy férfi és nő kiegészítik egymást, hisz nincs háztartás/család férfi és az ő felesége nélkül. Mindkettő esszenciálisan fontos az élet megalapozásához.

A kiáltvány szerint a fekete aktivisták jellemzően elutasítóan reagáltak a (fekete) feminizmusra, mondván, hogy az megosztja a fekete mozgalmat. A fehér feminista mozgalom pedig vagy egyenesen rasszista volt, vagy legalábbis vak a fekete nők megélt tapasztalataira. A Kollektíva alapvető gondolata, hogy a nőiség mellett a szexuális identitás és a fekete identitás is meghatározza az egész élethelyzetüket, és azért a mozgalmi tevékenységüket is ehhez a sajátosságos helyzethez kell igazítaniuk.

Ez a saját elnyomásunkra való fókusz az identitáspolitika koncepciójában testesül meg. Hisszük, hogy a legmélyebb és potenciálisan legradikálisabb politika közvetlenül a saját identitásunkból következik, ez nyitja meg azt a munkát, mellyel a valaki más által kifejtett elnyomás ellen küzdünk.

Amikor Crenshaw bevezette az interszekcionalitás fogalmát, a feminista és etnikai küzdelmek kritikája mellett a kormányzatilag támogatott

¹ Fontos kiemelni, hogy az identitáspolitika nem egy inherensen baloldali jelenség. Francis Fukuyama 2018-ban megjelent, az identitáspolitika történetét és jelenét tárgyaló könyvében Luther, Rousseau, Kant, Hegel gondolatai, és az azok terjedését elősegítő társadalmi-gazdasági folyamatok leírása után eljut arra, hogy a 19. század elejére az elismerésről és a méltóságról való gondolkodás egy villás kereszteződéshez érkezett: az egyik ága az individuális jogok univerzális elismerése felé vitt, míg a másik a kollektív identitások elismerése felé – ezutóbbiak két fő manifesztációja a nacionalizmus és a politizált vallás lett (2018, 56–57): nemzetek és vallások elismertetése. E két ág Fukuyama szerint a történelem számos pontján összekapcsolódott, máskor pedig konkuráltak egymással.

antidiszkriminációs modellnek (Watkins 2018), illetve annak jogi alapjainak kritikájaként is alkalmazta. A joggyakorlatban az antidiszkriminációs elv egy dimenzióban tudott érvényesülni, vagy a rasszizmus vagy a szexizmus tekintetében. Crenshaw arra hívta fel a figyelmet, hogy az afroamerikai nők speciális csoport, speciális tapasztalatokkal, mely megkülönbözteti őket egyaránt a fehér nőktől és a fekete férfiaktól, de az ő speciális helyzetükre az antidiszkriminációs modellt alátámasztó joggyakorlat vak. Crenshaw értelmezésében a joghézag egy elnyomott identitáscsoport pozíciójának lenyomata az intézményrendszerben. Ahogy megfogalmazza: „A leginkább privilegizált csoporttagokra való fókuszálás marginalizálja azokat, akik többszörös terhet viselnek és elhomályosítja azokat a követeléseket, amelyeket nem lehet az elnyomás egy dimenziója felől megérteni” (1989, 140). Patricia Hill Collins nagyjából ezzel egy időben többé-kevésbé úgy definiálta az interszekcionalitás fogalmát, amilyen értelemben a különböző társadalomtudományi kutatások a mai napig használják. Tehát olyan „elemzés, amelyben a bőrszín, a társadalmi osztály, a nem, a szexualitás, az etnikai hovatartozás, a nemzet és az életkor rendszerei együtt konstruálják a társadalmi szervezet jellemzőit, amelyek formálják a fekete nők tapasztalatait, és amelyeket a fekete nők maguk is formálnak” (1990, 299).

Interszekcionalitás: társadalmi problémák individualizációja?

Az interszekcionalitás az elmúlt majdnem negyven év egyik legtöbbször hivatkozott és tárgyalt kifejezése lett főleg a feminista, de a tágabb társadalomtudományi diskurzusokban is. Bár eredetileg a kor identitáspolitikai mozgalmaira adott kritikus válaszként született, mára összefonódott: a mai identitáspolitikák interszekcionálisak lettek. Ezzel magyarázható, hogy az interszekcionalitást ma már leggyakrabban együtt elemzik az identitáspolitika térhódításával, egymást feltételező és kísérő jelenségekként tekintenek az interszekcionalitás akadémiai térnyerésére, és az elismerésfókuszú, az elnyomások összefonódására koncentráló (és gyakran az interszekcionalitás fogalmát is használó) baloldali identitáspolitikai mozgalmak tevékenységére (Kováts 2019b). A kritikai elemzésekben közös mind az 1960-as és 1970-es évek aktivizmusának elismerése, mindaz, hogy a többszörös elnyomás, majd interszekcionalitás fogalmainak bevezetése ezek fontos vakfoltjaira mutatott rá. Ez után már nem lehet visszatérni sem az ortodox marxizmushoz (ami az osztályviszonyokhoz képest másodlagosnak látta a rassz, a nő-férfi viszonyok vagy a szexuális orientáció kérdéseit), sem a polgárjogi mozgalmak vagy a második hullámos feminizmus által meghonosított, tisztán rasszalapú elemzéshez vagy az univerzális nő fogalmához – ezek meghaladása pedig a

1970-es és 1980-as évek, később interszekcionálisnak nevezett küzdelmeinek állt a középpontjában.

Szintén közösnek tűnik a kritikákban annak a felismerése, hogy az akkori és a mostani identitáspolitikai küzdelmek nem feleltethetők meg egymásnak egy az egyben: bár van folytonosság, de a mai interszekcionalista küzdelmek nem ugyanazok, mint a 30–40 évvel ezelőttiek. Sokan ezt a változást egy fajta individualizációként írják le, az egykor rendszerkritikus vagy legalábbis rendszerkritikai potenciállal is bíró mozgalmak és követeléseik individualizációjaként. Asad Haider ezt találóan így foglalja össze:

Az identitáspolitika kortárs ideologikus formájában sokkal inkább egy individualista módszer, mint egy forradalmi gyakorlat teoretizálása, ahogy annak kezdeti időszakában volt. Az egyén elismerés iránti igényén alapszik, és kiindulópontja az egyén identitása. Magától értetődőnek veszi ezt az identitást, és elnyomja azt a tényt, hogy minden identitás társadalmilag konstruált. És mivel mindannyian szükségszerűen olyan identitással rendelkezünk, amely különbözik mindenki más identitásától, ez aláássa a kollektív önszerveződés lehetőségét. Az identitás fókuszú keretezés a politikát arra korlátozza, hogy ki vagy te mint individuum, és hogy szerezz elismerést mint individuum, és nem pedig a kollektivitásban való részvételre és az elnyomó társadalmi struktúra elleni kollektív küzdelemre. Ennek eredményeként az identitáspolitika paradox módon végül megerősíti azokat a normákat, amelyeket kritizálni szándékozott. (Haider 2018, 23–24.) (Fordítás CSG és KE.)

Az interszekcionalista politika megváltozását, illetve hangsúlyeltolódásait jellemzően három módon magyarázza a szakirodalom.

- *A jogi és antidiszkriminációs alapok.* Az interszekcionalitás egyrészt egy joghézagra volt válasz, másrészt rámutatott az antidiszkriminációs küzdelmek vakfoltjaira: vagyis hogy más dimenzióval ki kell bővíteni a rendszeren belüli egyenlőbb elosztások és hozzáférések körét. De ez az USA jogrendjében gyökerezik, amelyben az antidiszkriminációnak a nyugat-európai (korábbi) jóléti államokhoz képest az érdekérvényesítésben nagyobb szerep jut amiatt, hogy sokkal individualistább, a közösségi szolidaritás módjai adományozás (vagyis egyéni döntések) és nem szociális ellátórendszerek, egyenlően hozzáférhető oktatás és egészségügy területén alakultak ki (Zander 2017, 59–60). A fogalom és a gyakorlat kontextusa a meghatározó, kritikusai szerint nem lehet sem copy-paste (másolás-beillesztés) más államokra kiterjeszteni, mert az ottani strukturális problémákra nem adnak választ (Zander 2017), sem az antidiszkriminációs gyakorlatot társadalomelméletté tágítani, mert az egyenlőtlenségek ténye és a

különböző dimenziók figyelembevételének szükségessége még nem mond el semmit az egyenlőtlenségek gyökeréről (Soiland 2008).

- „*What went right is also what went wrong.*” Ami jól ment, ugyanaz ment rosszul is. Ivan Krastev fogalmaz így az 1960-as és 1970-es évek észak-amerikai és nyugat-európai társadalmi mozgalmával kapcsolatban. Ezen megközelítés szerint nem valami félrement, vagy valami másra (Egyesült Államokra, jogra) szabott eszköz lett eltérő dologra (más kontextusra, társadalomelméletre) használva, hanem régóta esedékes pozitív fejlemények termeltek ki kevésbé szerencsés vagy üdvözlendő jelenségeket is. Ilyennek látja ő például, hogy ezek a mozgalmak az egyént helyezték a politika középpontjába. Ez volt az „emberi jogi pillanat”. És bár az egyéni jogok fontosságát nem lehet megkérdőjelezni, de ez az új fókusz ahhoz vezetett, hogy a kollektív cél gondolatát lerombolta (Krastev 2012). A genderfogalommal kapcsolatos vitákról szóló interjúknak adtuk² ezt a címet még 2017-ben: *A genderforradalmat felfalják saját gyermekei?* (Feró et al. 2017). Ezzel az utalással, hogy nem a forradalom eszi meg a saját gyermekeit, hanem a forradalmat (a rendszerszintű, radikális változást) eszik meg azok a jelenségek, amiket a (korábbi) forradalom kitermelt, ezt próbáltuk kifejezni. Hogy miközben például a tudások szituáltságára vonatkozó tudománykritika nagyon helyesen rámutatott az episztemológia hatalmi-pozicionális meghatározottságára, addig ugyanez kitermelt a pozicionalitások fundamentalizmusát is (Villa 2017): amikor a társadalmi elnyomó struktúrákért az egyének lesznek felelőssé téve („*check your privilege!*”), és már minden állítást, annak érvényességét és igazságértékét mintha tisztán az határozná meg, hogy a beszélő az Excel-táblázat szerint az éppen releváns dimenzió(k)ban az elnyomó vagy az elnyomott oldalon áll-e.
- *A neoliberais-posztfordista kapitalizmus által kooptálva.* A harmadik megközelítés pedig azzal magyarázza ezt az individualizációt, hogy az eredeti kritikai megközelítések azáltal, hogy a kapitalizmus részlegesen beépítette őket, elveszítették radikális, rendszerkritikus potenciáljukat. A (vállalati) sokszínűségekre és az egyéni viselkedésekre és nyelvhasználatra redukált interszekcionalitás rendszerkonformmá vált, és aláássa a közös és szolidáris fellépés lehetőségeit is.

Sokan ebből az átalakulásból vezetik le az elismerési kérdések és individuális megoldási javaslatok felé való eltolódást, Marc Saxer például ezekkel a szavakkal:

² Jelen tanulmány szerzői közül Kováts Eszter interjúpartnerével, Gregor Anikóval, és az interjút vezető Feró Dalmával.

Az erkölcsi kérdések és az identitás körüli küzdelmek a neoliberais kor tipikus jellemzői: sok állampolgár elvesztette bizalmát az állam azon képességében, sőt még a szándékában is, hogy formálja a társadalmat. A változás most nagy léptékben csak akkor lehetséges, ha elegendő egyén látja a viselkedésének megváltoztatásának a szükségességét. Az ellenállás az olyan racionális mozgalmakkal szemben, mint például az éghajlatváltozás megállítása vagy olyan normatív követelések, mint például a nemek közötti egyenlőség, ebből a nézőpontból csak irracionális (vagy egyszerűen gonosz) lehet. Mint ilyen, az állampolgárok közötti politikai nézeteltérések erkölcsi hátvéd akciókká válnak az előretörő barbárok ellen, akiket ezért kizárnak a nyilvános vitából olyan csatakiáltásokkal, mint hogy: „Nincs joguk az öreg fehér férfiak nevében beszélni!” Vagy „A műsoridő megadásával a média a legitimálja a szélsőjobbot!” (Saxer 2018)

Hogy igazságot teheünk a fenti megközelítések között, és megértsük, hogy hogyan válhatott az interszekcionalitás, és annak mely értelmezése a hegemon diskurzussá a *gender studies* és a feminista elmélet területén, meg kell értenünk azokat a gazdasági-folyamatokat, amelyek ezt lehetővé tették. Erre teszünk kísérletet az alábbiakban.

Az interszekcionális megközelítés kialakulását és globális elterjedését keretező gazdasági-társadalmi folyamatok

Mindehhez az ideológiakritikai (Marx & Engels [1856] 1974) és a tudásszociológiai (Mannheim [1929] 1996) hagyományra támaszkodva azokat a történeti-társadalmi viszonyokat és dinamikákat vizsgáljuk, melyekben létrejött és amelyben globálisan elterjedt. Mindezeknek a körülményeknek és folyamatoknak a vizsgálatával az interszekcionalitásban rejlő potenciált és a benne rejlő veszélyeket is detektálni kívánjuk. Ezeket a folyamatokat és körülményeket négy pontban foglalhatjuk össze:

- A második világháborút követő időszakban a tömegtermelés és az urbanizáció expanziója teret nyitott a fordista standardizált termelési módoknak és az ebbe ágyazott társadalmi viszonyoknak, illetve a fogyasztói társadalmi modell a világpiacot kitágító elterjedésének (Harvey 1989, 141–172; Barna et al. 2018, 244). A centrum országokban az úgynevezett „jóléti korszakot” relatíve széles osztálykoalíciók és társadalmi konszenzus jellemezték. A fehér férfi munkások mellett a világrendszer dominált szegmensei (nem fehér heteroszexuális férfiak) is odáig soha nem látott erős alkupozícióba kerültek – noha továbbra is dominált szegmensei

maradtak a világrendszernek. E kiszélesedett politikai lehetőségtér ajtót nyitott a feminista és etnikai, vagy rassz alapú mozgalmak kibontakozásának, majd az interszekcionalista megközelítésnek is.

- A Kennedy-adminisztráció (1961–1963) a társadalmi feszültségek enyhítése céljából dolgozta ki az antidiszkriminációs modellt, melynek explicit célja az volt, hogy az etnikai konfliktusokat áthelyezzék „az utcáról a tárgyalóterembe”. A modell a Johnson-adminisztráció által kidolgozott 1964. évi Polgárjogi Törvényben csúcsosodott ki, mely formálisan megtiltotta a diszkrimináció mindennemű (nemi, nemzetiségi, rassz alapú) formáját (Watkins 2018, 12). A Ford Alapítványon keresztül a Ford vállalat az 1960-as években több millió dollárral támogatott fekete és spanyol-amerikai, illetve feminista szervezeteket, hogy az antidiszkriminációs modell felé terelje őket és hogy alternatívát építsen ki a kapitalizmus, imperializmus vagy patriarchátus strukturális kritikáit képviselő szervezetek törekvéseivel szemben. Ahogy a Ford Alapítvány elnöke, a Kennedy és a Johnson kormányok nemzetbiztonsági tanácsadója megfogalmazta, azért tették mindezt, hogy „biztonságosabbá tegyék a világot a kapitalizmus számára” (Watkins 2018, 22). Összességében az 1980-as évekre az antidiszkriminációs keretezésű aktivizmus vált a fősodorrá és a radikális megközelítés súlyát vesztette. Mikor az 1970-es évektől létrejött a feminizmus globális színtere, az amerikai feminizmus értelmezési kerete lett a hegemon globális értelmezési keret, melyet a kiépülő NGO-sodási folyamat³ támasztott alá pályázati rendszerekkel, illetve mikrohitel- és ösztöndíjprogramokkal (Watkins 2018, 19; Barna et al. 2018, 247). Az interszekcionalitás gondolata nagyrészt az amerikai antidiszkriminációs feminizmus globálissá válásával vált maga is a globális feminizmus kulcsfogalmává. Bár Crenshaw eredetileg az antidiszkriminációs modell kritikájaként vezette be a fogalmat, de nem totális kritikájaként, inkább csak annak kritikájaként, hogy a jog nem érzékeny a fekete nők speciális helyzetére. Az interszekcionális kibővítés az antidiszkriminációs megközelítés alapjait nem érintette.
- Az amerikai antidiszkriminációs modell beépült a nemzetközi szervezetek politikájába is és kvantifikálódott, mely tendencia leginkább a *gender mainstreaming* gyakorlatában ragadható meg. Az EU-s csatlakozás nyomán

³ Arundhati Roy (2014) indiai író és aktivista alkotta az NGO-sodás (*NGO-ization*) fogalmát, a társadalmi mozgalmak professzionalizálásának és intézményesülésének kritikájára. A fő állítása, hogy ez a folyamat Indiában az állam kivonulásának folyamánként bontakozott ki, a civil szervezetek vették át – nagyon kiszolgáltatott státuszban – az állam feladatait, amelyek eztán már nem a népnek, hanem a donoroknak tartoztak elszámolással, így elszakadtak a társadalomtól.

Magyarországon is beindult a nemek egyenlőségének az intézményesülése a gender mainstreaming szellemében. 2009-ben az akkori Szociális és Munkaügyi Minisztérium által kiadott (és 2010-ben a Fidesz-KDNP hatalomra kerülésével fiókba került) *A Partszéről a fősodorba* címet viselő gender mainstreaming kézikönyv⁴ tükrözi az EU technokrata nemekegyenlősége-felfogását. Ez a szakértőségre alapozott feminizmus a párja az NGO-sodásnak, és beleilleszkedik a más szempontból is depolitizált, szakértőségre redukált, vagyis a társadalmi támogatottságra nem ügyelő, a tágabb rendszerkritikát nők fokozottabb munkaerőpiaci részvételének követelésével felváltó „*equality pays off*”-logikába⁵ (von Braunmühl 2007; Elomäki 2015). Ez a gyakorlat együtt járt (illetve ugyanannak a strukturális átalakulásnak egy másik, azt kiegészítő aspektusa volt) az interszekcionalitás kvantifikációjával és a különböző kategóriáinak statisztikai változóként való kezelésével. Amely az interszekcionalitás ahistorikus, reduktív felfogásának egyik táptalajaként működött.

- Az 1960-as évek végére, illetve 1970-es évek elejére a centrumországokban a munkásság, beleértve a nem fehérbőrű férfi bémunkásokat, sokat veszítettek az alkuerejükből, részint a gazdasági prosperitás visszaesése miatt, részint mert a tőke erre reakcióként adott egyik válságkezelési módja a termelés kihelyezése volt a centrumból. Az 1960-as évek végén globális mozgalmi hullám söpört végig a glóbuszon. Az ebben megfogalmazott kritikákból és követelésekből a centrum vállalatvezetői jellemzően az alapvető strukturális kritikák figyelmen kívül hagyásával a munkaszervezésre vonatkozó kritikákat adaptálták – még ha az 1960-as évek végi strukturális követelések hatottak is az állami foglalkoztatáspolitikákra és ezeken keresztül a cégek munkaszervezésére is. A kapitalizmus fordizmus utáni neoliberális vagy posztfordista formájának munkaszervezésébe beépült az egyéniség, az identitás és a kiteljesedési vágy figyelembevételének igénye. Olyan képzések és foglalkoztatási módok váltak alacsonyabb szintű alkalmazottaknak is hozzáférhetővé, amelyek addig csak a vezetők számára voltak elérhetőek – ugyanakkor a radikális követelések ezzel együtt súlyukat veszítették (Boltanski & Chiapello 2005, [1999] 2007). Az 1968-as radikális diákokból

⁴ *Gender mainstreaming*: „olyan politikai célt és stratégiát jelöl, amely a nemek közötti esélyegyenlőséget a politikaformálás központjába helyezi. A *gender mainstreaming* a nők és férfiak társadalmi egyenlőségének megvalósítását szolgáló átfogó politika, mely arra irányul, hogy a nemek közötti egyenjogúság kérdése bekerüljön az általános politikába, a programtervezésbe, valamint a szektoriális politikába és tevékenységekbe, s hogy ez a szemlélet minden egyes politikai, igazgatási lépés és intézkedés során érvényre jusson (Betlen et al. 2009).

⁵ „Az egyenlőség kifizető” vagy „az egyenlőség megtérül” logikája.

sokat felszívott az átalakult munkaerőpiac, melynek új munkaszervezési módja, ha felszínesen is, de sokban igazodott korábbi jelszavaikhoz. „A »főnök« figurája helyébe a »menedzsert« állították, a »gépsor« és a »bürokrácia« helyett meghonosítva (persze kontrollált formában) a munkahelyeken a kreativitás, az autonóm munkavégzés, a nonkonformitás, az önszerveződés, a projektmunka, a rugalmasság légkörét. A Szilícium-völgy születésénél hippik és baloldali hackerek bábáskodtak, akik babzsákfoteleken tanácskoztak, és közben sört ittak és drogoztak – hatalmas profitot termelve” (Kiss 2018, 75, részben hivatkozva Boltanski & Chiapello [1999] 2007). Napjainkig a transznacionális cégek mind munkaszervezésükben, mind reklámszlogenjeikben kiteljesítették az egyéniség kultuszát, ami nagyban befolyásolta az identitásról és identitás csoportokról alkotott elképzeléseket. Sorra születnek arról elemzések, hogy miközben akadályozzák szakszervezetek létrejöttét, vagy embertelen munkakörülmények között dolgoztatnak a Távol-Keleten, addig lelkesen állnak ki a sokszínűség, a liberális feminizmus és az LMBTQ-mozgalmak jelszavai mellett. Az identitás csoportok (az interszekcionalitás kategóriái) a munkaszervezés és a reklám kategóriáivá váltak.

Az excelszemléletű interszekcionalitás

Excelszemléletűnek nevezzük az interszekcionalitás azon kortárs kvantifikálódott és individualizálódott inkarnációját, mely az Excel-táblázathoz hasonlóan csak összeszámolja az egyéni elnyomási tapasztalatokat. Floya Antiyas és Nira Yuval Davis már 1983-ban, vagyis az interszekcionalitás fogalmának megszületése előtt, de az interszekcionális politika felívelő szakaszában kifejtette a „triple oppression” felfogás kritikáját, amelyet összeadogatós (additive) neveznek. Yuval-Davis egy 2006-os írásában a bírált összeadós szemléletnek a példajaként idézi Crenshaw eredeti útkereszteződés-metaforáját (Yuval-Davis 2006, 196–197) és kritikusan idézi az interszekcionális feminista elmélet egyik legnevesebb német szerzőjét, Helma Lutzot, aki, a race-class-gender bevett interszekcionális hármast kiegészítendő 14 alapvető ellentétpárt (*basic dualisms*) határoz meg (Yuval-Davis 2006, 202). Számos kritikát fogalmaz meg az 1983-as és a 2006-os írás is, egyrészt például, hogy a különböző elnyomásstruktúráknak (osztályelnyomás, patriarchátus, rasszizmus) más az ontológiai gyökere, ezért nem lehet őket sem ugyanazon az analitikus szinten kezelni, sem összeadogatni. Másrészt, hogy az összeadogatós (excel-) szemlélet ahistorikus és esszencializálja a csoporthovatartozásokat, illetve ezek egymáshoz való viszonyát, vagyis figyelmen kívül hagyja, hogy ezek viszonya nem téren és időn

átívelőn mindig ugyanaz, például az idősebb kor az valahol a tisztelet forrása, máshol a diszkriminációé – és ugyanez igaz lehet az összes többire is. Az additív megközelítés helyett ők a fentiekkel számot vetve már akkoriban azt javasolták, hogy azt kellene inkább megérteni, hogy ezek a struktúrák hogyan viszonyulnak egymáshoz és ahogyan ezek egymást konstituálják („*mutually constitutive*”).

Tehát sem az additív megközelítés nem új, sem a kritikája, de mintha a mai politikai gyakorlatban ez vált volna egyeduralkodóvá. Ebben az alfejezetben ezt a politikai gyakorlatot elemezzük.

Az interszekcionalitásról való diskurzust nagyban megnehezíti az, aminek részben népszerűsége is köszönhető. Mégpedig, hogy nehéz meghatározni, hogy pontosan mi is az (Davis 2008). Nem elégíti ki azt, amit egy elmélettől várni lehet, hiszen nem önálló fogalmi apparátussal mutat rá induktív vagy deduktív logikával összefüggésekre. Az interszekcionalitásból nem vezethetőek le önálló hipotézisek, mint egy elméletből, inkább csak interszekcionalista módon (tehát több dimenziót figyelembe véve) lehet megfogalmazni hipotéziseket. Crenshaw (2011) a 2010-es években maga is felhívta rá a figyelmet, hogy az interszekcionalitás kezdetben konkrét jogi esetekben megfigyelhető dinamikák leírására szolgált, így nem várható el tőle az, ami egy „nagy elmélettől” vagy standardizált módszertantól. Ha viszont nem elmélet, akkor politika vagy a politika csinálásnak egy adott módja? Vagy „szemlélet” – bármit is jelentsen ez? Nem véletlen, hogy egyre többen írnak az interszekcionalitásról mint módszertanról (lásd pl. Nash 2008; Cooper 2015), ugyanakkor az, hogy *az elemzéseink során ne legyünk redukcionista*k, inkább csak egy jótanács egy módszertani kézikönyv első fejezetéből, mint *módszertan*. Crenshaw eredeti megfogalmazásában „metafora” (1991),⁶ később pedig szerzőtársaival, úgy fogalmaz, hogy „módszertan és diszpozíció, heurisztikus és analitikus eszköz” (Carbado et al. 2013, 303). Más megközelítésekben „meta-elmélet” (Davis 2008), vagy „paradigma” (Walgenbach 2010). De ezek a meghatározások is többé-kevésbé homályban hagyják azt, hogy miről is beszélünk valójában, és hogy hol van a helye az interszekcionalitásnak az elméletalkotás, a kutatásszervezés vagy a politikaalkotás folyamatában.

A fogalomnak e megfoghatatlansága, ami magában rejt magától értetődőségét, lehetővé tette, hogy a kifejezés hídként szolgáljon a különböző

⁶ Ahogy fentebb már írtuk, Yuval-Davis (2006, 196–197) rámutat Crenshaw forgalom és útkeresztződés metaforája eleve additív volt. A megfogalmazás azt sejteti, mintha a rassz, a gender és az osztály kérdései éppen véletlenül találkoznának bizonyos esetekben. Crenshaw azt nyilatkozta jóval a metafora megalkotása után, hogy egy olyan metaforát akart alkotni, amit a hétköznapi (nem akadémikus) emberek is könnyen megértenek és tudnak alkalmazni a saját életükre (Adewumni 2014). Mindenesetre könnyen lehet, hogy maga a metafora, amit Crenshaw didaktikus szemléltetésnek szánt, is hozzájárult az interszekcionalitás excelszemléletű értelmezésének elterjedéséhez.

feminista megközelítések között, eltakarva a különbségeket és elméleti vitákat (Salem 2016). A fogalom kritikája nem csak azért nehéz, mert egyszerre *evidens* és *megfoghatatlan*, hanem mert valami közös alapot is képez a feminista elméletben, nem csak elméleti síkon, hanem morálisan, illetve politikailag is. Aki megkérdőjelezi az interszekcionalitás létjogosultságát, az mára könnyen azt a vádat kapja, mintha 1968 és a fekete feministák harcának eredményeit kérdőjelezné meg, vagy vissza akarna térni az egydimenziós elemzésekhez, nevezetesen, hogy beszéljünk az univerzális nőről, vagy éppen az osztályharcról, ami majd sikere esetén minden egyéb egyenlőtlenséget is megszüntet.

Ugyanakkor paradox módon az interszekcionalitás, ahogyan már utaltunk rá, miközben az identitáspolitika egy dimenziós voltának kritikáját adta és a fehér feminizmus hegemon pozíciójának középpontból való kimozdítását célozta, az elszeparált identitás csoportokon alapuló politika előretöréséhez segített hozzá, ezáltal újratermelve a „vagy-vagy” logikát. Az interszekcionalitás az amerikai kormányzat és a Ford alapítvány által támogatott antidiszkriminációs megközelítéssel és a *gender mainstreaming*gel kölcsönhatásban lett a kortárs globális mainstream feminizmus központi eleme. Ennek köszönhetően az interszekcionalitás kortárs diskurzusában olyan tendenciákat látunk, amelyek arra mutatnak, hogy az interszekcionalitás jól alkalmazkodott a kortárs neoliberais akadémiái, politikai és NGO-szférához. Sirma Bilge (2013) is rámutat, hogy mára az interszekcionalitás olyan esernyőfogalomává vált, ami egyaránt magába foglal hegemon neoliberais és ellenhegemon projekteket. Ahogy Delia Aguilar (2012) fogalmaz: „A feminizmuson belüli változások egyszerűen tükrözik az egyetemi világban végbemenő változásokat, amelyek maguk a tágabb társadalomban végbemenő transzformációk lenyomatai.” Ezeket a kortárs trendeknek megfelelő tendenciákat négy pontban foglalhatjuk össze.

Elnyomottság

Az interszekcionalista gondolat politikai alkalmazása abban a nézetben testesül meg, hogy azok értik meg a legjobban a fennálló rendszer természetét, és azok fognak a legkevésbé partikuláris politikát csinálni, akik a legtöbb elnyomást tapasztalták meg (Mitchell 2013). Ebben az értelemben az emancipatórikus potenciál és a politikai funkcionalizmus az interszekcionalista politikában egybeesik.

Ugyanakkor két alapvető kérdés merül fel az interszekcionalista politikával szemben. Egyrészt, hogy mi az a mérce, ami alapján eldönthető, hogy melyik identitás csoport a legelnyomottabb, másrészt, hogy egyáltalán beszélhetünk-e valamiféle objektív mércéről, tehát, hogy létezik-e egyáltalán

az abszolút elnyomott identitáscsoport. A különbség politikája alapján az identitáscsoportok az elkülönülő tapasztalatok mentén a végtelenségig, illetve az individuumokig bonthatóak (vö. lejjebb 4. pont, fragmentáció). Tehát akármennyire is kézenfekvőnek hangzik, hogy azok a legelnyomottabbak, akik az Excel-táblázat legtöbb elnyomotti kategóriáját kipipálhatják (Lutzcal szövege: akik az „alapvető szembeállításokban” a legtöbbször állnak a vesztes oldalon), akikben „a legtöbb út metszi egymást”, tehát akik az elnyomási mátrix csomópontjában találhatóak, valójában az „utak” vagy az elnyomási mátrix dimenzióinak száma végtelen. Emellett a létrehozott identitások, illetve identitáscsoportok egymáshoz viszonyított helyzete nem tisztázott – például ki tudná megmondani, hogy a mozgáskorlátozott transzneműek vagy a pánszexuális menekültek vannak jobban elnyomva. Ráadásul az elnyomottság mértéke a társadalmi viszonyrendszer függvényében változik. Például evidenciának tűnik, hogy a kapitalista rendszer patriarchális és rasszista jellege miatt Magyarországon alapvetően a roma nők elnyomottabbak, mint a roma férfiak vagy a nem-roma nők. Ugyanakkor bizonyos helyzetekben a munkaerőpiacon a roma nők előnyt élveznek a roma férfakkal szemben a roma férfiaknak tulajdonított agresszió miatt. Tehát nem lehet az elnyomási pozíciókat egy elnyomottsági olimpia szellemében összeadni vagy összeszorozni, kinek hány pontja van az elnyomásversenyben, ki hány dimenzióban van az Excel-táblázat szerint a rosszabbik oldalon, pedig az interszekcionalista elmélet (és gyakorlat), minden ellentétes szándéka ellenére (pl. Crenshaw 1989, Coaston 2019⁷) gyakran pont ezt produkálja (Nash 2008, 89).

Ezek miatt – főleg az erőforrásfüggő, például a magyar – kortárs politikai térben, melyben az elnyomott csoportokat középosztálybeli, a legtöbbször NGO-kba bekötött „szóvivők” képviselik (Bourdieu 2000; Gagyí és Pulay 2017), az interszekcionalitás sokszor áldozati versengésként működik. Tehát az egyes csoportok képviselőinek a politikai reprezentáció, illetve a legitim képviselet arra épül, hogy a képviselt elnyomott csoport „többet szenvedett, mint ellenfelei” (Noor et al. 2018, 72). Ellenfelekről ez értelemben annyiban beszélhetünk, hogy a mozgalom vezetésének célja a reálpolitika szintjén lefordítódik arra, hogy ki érdemli meg leginkább a szűkös erőforrásokat, az áldozati versengés kiélezettsége megemelkedik. Az NGO-k a pályázati rendszerben azt az identitáscsoportot tudják jól képviselni, amelyikről legitimen reprezentálható, hogy a legelnyomottabb, vagy legalábbis a legelnyomottabbak között van.

⁷ „Crenshaw interszekcionalitás-elképzelése »nemigen foglalkozott az identitás és a reprezentáció felületes kérdéseivel, sokkal inkább a diszkriminációval és egyenlőtlenségekkel kapcsolatos mély strukturális kérdések érdekelték.«”

A tapasztalat mint a megértés legvégső kerete

Az interszekcionalitás a politikát a többszörösen megélt elnyomás tapasztalatára építi, illetve az interszekcionalitás politikájának végső kerete a egyéni (szubjektív) tapasztalat és az identitás. Így a politikai vita (és kritika) a MacIntyre-i ([1985] 1999, 26) értelemben vett emotovizmushoz hasonlatos. A politikai állítások igazak vagy hamisak lehetnek, amennyiben az objektív társadalmi viszonyrendszerre vonatkoznak. Ugyanakkor a szubjektív tapasztalatról és az identitásról nem lehet vitát folytatni, a szenvedés tapasztalata és az önazonosság megkérdőjelezhetetlenek. Nem arról van szó, hogy valami igazságtalan-e, hanem hogy ki mit élt meg igazságtalannak. Nem az a kérdés, hogy történt-e egy adott helyzetben ténylegesen bántás vagy erőszak, hanem hogy ki mit élt meg személyesen bántásnak vagy erőszaknak. Nem az a kérdés, hogy a nők, vagy a nem fehérbőrűek, milyen viszonyban vannak a férfakkal vagy a fehérbőrűekkel a társadalmi viszonyrendszerben, hanem, hogy kinek mi az identitása és az identitása kapcsán milyen szubjektív tapasztalatokat szerzett. „*Only ! know my gender*” – áll a hamburgi egyetemen egy falfirkán. Ami kifejezi az identitáspolitika monologisztikus, szubjektivistá és dogmatikus lényegét, egyben a társadalomtudományi tudással szembeni elutasítását.

Az excelszemléletű interszekcionalitás egyetlen elemzési szinten ragad meg: a tapasztalatén (Yuval-Davis 2006, 197). Ezen kívül autenticitást feltételez a tapasztalatnak, ami három szempontból is problémás. Egyrészt a tapasztalat nem pusztán az események megélése, hanem az élmények előállítása, az események szubjektíválása. Ez a folyamat pedig a fennálló hegemonia (Gramsci [1929–1935] 2000, 189–221; Forgács 2000, 422–424) keretében történik, ami rendezi és határokat szab a valóságértelmezéseknek. A pusztán tapasztalatokra épített politika kritikai potenciálja annyiban véges, hogy a tapasztalatokat legalábbis részben a szubjektíváció folyamatában az a rendszer rendezi, aminek a kritikájára a politika irányulna.

Másrészt mivel a cselekvők a társadalmi munkamegosztás egy bizonyos pozíciójából szerzik a tapasztalataikat és rá vannak kényszerítve a pragmatizmusra azáltal, hogy folyamatosan a munkájuk által kell reprodukálniuk a saját életüket és másokét. “Például a kávéházi alkalmazott nem azon bosszankodik, hogy nem lett belőle professzor a Collège de France-on, hanem sokkal inkább azon, hogy kollégája nála három nappal több szabadságot kapott (Boltanski 2008, 88–89, idézi Fáber 2018, 238–239;). Tehát jellemzően a cselekvők a „reproduktív pragmatizmus” keretében élik meg tapasztalataikat, ami gátat szab a rendszerszintű összefüggések felismerésének.

A tapasztalattal mint végső megértéssel szemben egy harmadik ellenvetés is tehető: Francis Fukuyama felhívja a figyelmet, hogy az 1970-es évektől hogyan terjedt el a tapasztalatot (*Erfahrung, experience*) helyettesítendő a megélt tapasztalat (*Erlebnis, lived experience*) kifejezése. Abban ragadja meg a különbséget, hogy míg a tapasztalat megosztható, mások által átélhető (mint egy kémiai kísérlet), addig a megélt tapasztalat a tapasztalatok szubjektív percepcióját helyezi a középpontba, így kivonva magát a megoszthatóság élménye alól. Szerinte ez a jelentéseltolódás a „terapeutikus fordulat” része, a pszichológiai nyelvezet elterjedése a társadalompolitikai küzdelmekben, ami hozzájárult a megélt tapasztalatok, és így az identitások exponenciális szaporodásához, amelyek aláásták a szolidaritás lehetőségét is (Fukuyama 2018, 109–111).

Pozicionalitás

A tudások pozicionáltsága a tudománykritika egyik alapvetése: nem lehet kiszakítani a tekintetet, a kérdésfeltevéseket, az értelmezéseket a néző, kutató tapasztalatából, óhatatlanul befolyásolja ugyanis ezeket: hogy ő mit lát és azt hogyan értelmezi, az ő beágyazottsága. Ez az episztemológiai anti-objektivista belátás nagyban hozzájárult a feminista szempont legitimációjához is a társadalomtudományokban: rámutathatott arra, hogy az objektívnek tekintett ismeretet számos, a férfi élettapasztalatból jövő torzítás teszi problémássá (vö. Simmel [1911] 1996). Nem a férfi (vagy európai, fehér stb.) megismerést kívánta delegitimálni, csak rámutatni arra, hogy azok az univerzalizált tudások egy partikulárist emelnek az univerzális rangjára. A pozicionalitások felvetése kitágította a társadalomtudományok kérdéseinek körét, beemelt olyan kérdéseket, amiket addig a kutatók nem láttak. A privilégiumok kérdése is ebből következett: ha látjuk a tudásunk és nézőpontunk pozicionáltságát, akkor vegyük észre, hogy hatalmi okai is lehetnek annak, hogy miket nem látunk: A privilégiumnak lényegi eleme, hogy az elnyomott tudását és tapasztalatát nem látja, mert nem kell látnia, erre példa, amikor férfiak rácsodálkoznak, hogy milyen sok nőnek van utcai szexuális zaklatással tapasztalata. A privilégium fogalma rámutat arra a felelősségre, és végső soron ágenciára, amit a több hatalommal bírók választhatnak, hogy „helyet csináljanak” az elnyomott, marginalizált hangoknak, tapasztalatoknak. Az interszekcionális megközelítés ezt emeli a tudományos és politikai vizsgálódás szintjére: „feltenni a másik kérdést”, ahogy Mari Matsuda javasolja: mi az, amit nem látunk: „Amikor látok valamit, ami rasszizmusnak tűnik, megkérdezem »hol van a patriarchátus ebben?«. Amikor látok valamit, ami szexizmusnak tűnik, megkérdezem »hol van a heteronormativitás

ebben?». Amikor látok valamit, ami homofóbiának tűnik, megkérdem »hol vannak az osztályérdekek ebben?« (1991, 1189).

Például ha egy nyugat-európai feminista a saját országában bevált feminista recepteket önkritikátlanul propagálja a világ egy másik felén, vagy egy felső középosztálybeli feminista a tőzsdén jegyzett vállalatok felügyelőbizottságainak alacsony nőarányát találja a legégbekiáltóbb nők elleni igazságtalanságnak, rámutathatunk arra, hogy a hatalmi pozíciója miatt nem látja a torzítását, és ez a torzítás jobban feltűnik egy marginalizált pozícióból, például egy kelet-európainak, indiainak, vagy egy alsó középosztálybeli nőnek.

Ez a hasznos új nézőpont úgy tudományos szempontból, mind politikailag azonban tévútra siklott (vagy kitermelt szerencsétlen gyakorlatokat is, Krastevvel szólva). Tudományosan a tudások szituáltága és nézőpontok heterogenitása az 1960-as évekre általános gyanakvást keltett a nagy elméletekkel szemben, és több területen felszámolta az univerzális és rendszerszintű tudásra törekvés legitimitását (Lyotard [1979] 1993). A gyakorlatban pedig a „*Check your privilege*” („Ellenőrizd a privilégiumaidat!”) szintjére hozta le az elnyomó társadalmi rendszerekkel szembeni kritikát: egy eszköz lett arra, hogy elterelje a figyelmet az érvek szubsztanciájáról az érvek közvetlen eredetére (a beszélőre), mintha a beszélő pozíciója egy könnyen leleplezhető viszonyban lenne a mondandójában megbújó hatalommal. Ez a fajta *ad hominem*-érvelés mindenféle totalitárius gondolkodásmód fontos eleme (Nathwani 2014). Paula Villa is kiemeli Németország vonatkozásában, hogy néhány év óta elterjedt bizonyos szubkultúrákban, publicisztikákban, sőt egyetemi szemináriumokon az a gyakorlat, hogy viszonyokat és struktúrákat egyenlővé tesznek egyénnel, és az egyéneket felelőssé teszik a struktúrákért. Ez egy probléma, állítja, és „éppolyan hamis, mint embertelen, annyira destruktív, mint szektás” (Villa 2017a) Ezt a gyakorlatot pozicionális fundamentalizmusnak nevezi, és azt állítja, hogy egy politikapótlék: érvelés helyett emocionális reakciókba vonul vissza: a mikroagressziók vagy a kulturális eltulajdonítás vádjával él, de ahelyett, hogy ezeket megérvelné, a saját felháborodást és sértettséget tekinti a történet igazságtalanság bizonyítékának (Villa 2017b). A pozicionális fundamentalizmus fogalma valami nagyon lényegesre tapint rá, beleértve a vallásos-szektás-dogmatikus elemet is, azonban mi az individualizált interszekcionalitás kifejezést találóbbnak tartjuk: nem az a dolog veleje, hogy valami lényeges szempont fundamentalizálódik, egy mindent átfogó és kritizálhatatlan nézőponttá válik, illetve ez csak egyetlen eleme. Fontosabb annak a folyamatnak a leírása, hogy egy struktúrakritikára kitalált fogalom egyének viselkedésének korrigálásának eszközére szűkül. A rendszerkritika azzá válik, mintha pusztán egyéni viselkedések összege lenne a tét. Ezzel társadalmi egyenlőtlenségeket téves szinten azonosít be, és

orvoslásukra is rossz léptéket és módszereket jelöl ki, társadalmi problémák privatizálása (Soiland 2008) zajlik.

Fragmentáció

A 21. század interszekcionalista gyakorlataira az is jellemző, hogy azáltal, hogy a statikusnak tekintett identitások, és azok metszetei kerültek az elemzés és a politika fókuszába, ezáltal nemcsak individualizálódtak a küzdelmek, de fragmentálódtak is: újabb és újabb, végtelenszámú kis részhalmoz képezhető. Crenshaw és szerzőtársai is amellett érvelnek, hogy az interszekcionalitás befejezetlen projekt, melyet folyamatosan bővíteni kell (Carbado et al. 2013). Ugyanakkor Crenshaw és szerzőtársai (Cho 2013, 787) máshol maguk is felhozzák a „satöbbi problémáját” („*et cetera problem*”), tehát a kérdést, hogy meddig és hogyan tágítható az interszekcionalitás tárgyköre.⁸ Mai-Anh Boger (2017) az interszekcionalista aktivista gyakorlatok fenomenológiájáról szóló írásában kritikusan és önkritikusan írja le a fragmentáció gyakorlatait, az egyre szaporodó csoportokat: nem fehérbőrű munkásosztálybeli nők, queer autisták, mozgáskorlátozott fekete leszbikusok, vagy éppen a *Pride*-on immár három- és ötfős csoportocskák izolált tömege. Ha az egyéni különlegesség illetve identitásmix elismertetése lesz a fő ügy, akkor az nemcsak a „személyes egyben politikai”-nak az *ad absurdum* kivitelezése („csak a személyes a politikai”), de pont az identitások és szubjektivitások megkérdőjelezhetetlensége miatt ez hozzájárul ahhoz is, hogy ezek a csoportok nem tudnak egymással sem szolidaritást vállalni, sem egy közös célt megfogalmazni. Ezért tudnak illeszkedni az individualista, a rendszerkritikát delegtimáló neoliberális korszellemhez. Mindeközben ironikus, hogy a *queer*elmélet, míg az identitások és az identitáspolitika posztmodern kritikáját adta, addig a gyakorlatba ültetve végtelenszámú (nemi) identitást hozott létre. Sussemichel és Kastner (2018, 129) ezt úgy fogalmazzák meg, hogy a *queer* a kollektív identitásokat utasítja el, viszont nagy szenvedéllyel űzi az individuális identitáspolitikát.

⁸ Ez Tempest Henning (2020, 265) esettanulmánya jól mutatja: „Egy »Episztemológiai Diverzitás« című panelben egy előadó megkísérelte kvantifikálni az interszekcionalitást, azonban a statisztikai modell olyan változókat is magában foglalt a rassz és a gender mellett, mint magasság, sapkahordási szokások és a válaszdó pólómárka preferenciái. A kérdések alatt hozzászóltam az előadáshoz, hogy ezek a fajta identitások nem egészen azok, amikkel az interszekcionalitásnak dolga van. Az előadó azt válaszolta »Az interszekcionalitás mindenkié és minden identitásra kiterjed. Crenshaw is több identitást használt. Mért nem akarod ezt a fontos munkát univerzálisan használni?«.”

Hogy ragadja meg az excelszemléletű interszekcionalitás saját kategóriáit

Az osztály, a rassz, illetve etnicitás és a gender számítanak az interszekcionalista elemzés szentháromságának. Ezen a három fő kategórián keresztül mutatjuk be az individualizációs fordulatot, ami az interszekcionalitásban végbe ment. (Bár természetesen tudatában vagyunk, hogy – ahogy fent leírtuk –, a sor végtelen, az Excel-táblázat kiegészíthető újabb és újabb oszlopokkal).

Osztály

Az osztályhelyzet alapvetően a társadalmi munkamegosztásban, vagyis az élet újratermelésében elfoglalt helyzet. Ez a helyzet nem abszolút helyzet, hanem relatív pozíció: a többi pozícióhoz való viszonyában érthető meg, és mint ilyen, történeti kategória. Ahogy arra Éber Márk Áron (2015) rámutat, az osztályelemzést az különbözteti meg a rétegződésvizsgálatoktól, hogy a rétegződésvizsgálatok az elosztási egyenlőtlenségek pillanatnyi hierarchikus különbségeit tárják fel, míg az osztályelemzés a társadalmi konfliktus és strukturális gyökereinek dinamikáját hivatott megragadni (Éber 2015, 120; Dahrendorf 1959, 76). „Összegezve: osztályelemzésről, illetve osztályszerkezet-elemzésről aligha beszélhetünk a termelési viszonyok, a piaci helyzet, a tőkeviszonyok elemzése nélkül. E viszonyok formálódása és éppígy-léte ráadásul csak történeti elemzéssel tárható fel. A társadalmi munkamegosztás, akárcsak a tulajdonviszonyok vagy a vagyoni egyenlőtlenségek komplexitását az elosztás egyenlőtlenségeinek elemzésére szűkíteni olyan metodológiai korlátozáshoz vezet, amely nem teljesíti az osztályelemzés kritériumát” (Éber 2015, 121).

Az osztálynak eme eredeti relacionista vagy strukturalista értelmezése nem csak az interszekcionalitás diskurzusában szorult háttérbe, hanem a szélesebb társadalomtudományi megközelítésben is. Az osztály jól kvantifikálható foglalkozás alapú megközelítései (ld. pl. Goldtrophe) és az osztálytársadalmak eltűnését hirdető megközelítések (ld. pl. Beck [1986] 2003; Schulze 1992) háttérbe szorították a kizsákmányolás kategóriájára alapuló megközelítéseket. Az interszekcionalitáshoz köthető diskurzusban pedig bell hooks és Patricia Hill Collins (1990) az egymásba fonódó elnyomások mátrixa („*interlocking matrix of oppressions*”) megközelítéssel redukálta kereseti és életstíluscsoportra az osztály fogalmát (Aguilar 2012). Ahogy Collins fogalmaz: „az osztály társadalmi csoport, melyet a gazdasági státusa, kultúrája és életstílusa különböztet meg a többitől” (Collins 1990, 300). Még azok is, akik a strukturális elemzés mellett állnak síkra, struktúra alatt a diszkriminációt

értik (Crenshaw), vagy a társadalom aktuális hierarchiájában betöltött pozíciót (Yuval-Davis). Avtar Brah and Ann Phoenix, akik amellett érvelnek, hogy az osztály (és vele interakcióban a rassz és a nem) *egyidejűleg* szubjektív (identitás), pozicionalitás (szocio-ökonómiai változó) és struktúra, de mégis csak az első kettőről beszélnek (Brah és Phoenix 2004).

Az excelszemplétű interszekcionalitás tehát az osztályt egyrésztől mint szocio-ökonómiai, illetve szocio-kulturális háttérváltozó képes megragadni. Kvantifikálhatósága miatt, ezzel megragadható, hogy a rassz és a gender mellett az alacsony keresetű vagy iskolai végzettségű családból való származás milyen munkaerő-piaci vagy iskolai hátránnyal jár. Másrésztől – episztemológialag – mivel az excelszemplétű interszekcionalitás megértésének végső kerete a tapasztalat, így a szegénység tapasztalataként. Ebben az értelemben a többszörös (interszekcionális) társadalmi teher egyik aspektusa a szegénység és az az azzal járó nélkülözés, illetve materiális és szimbolikus depriváció. Ebben az értelemben az interszekcionalitás mint módszertani megfontolás arra int, hogy ne univerzalizáljuk a jómódú nők vagy cigányok tapasztalatait, mert a szegény nők vagy cigányok rosszabb helyzetben vannak, hiszen *a szegénység tapasztalata rossz*.

Az osztályelemzés tapasztalatokra redukálása jól megragadható a klasszizmus (osztályizmus, vagy szerencsétlen fordításban „osztályrasszizmus”) fogalmában. E kifejezés azt fejezi ki, hogy a szegénységgel a fő probléma a stigma, és a szegénység tapasztalata elsősorban az interakciókban érhető tetten. Ez alapján a szegénységre adott politikai cselekvések elsődlegesen a szegénységet stigmatizáló attitűdök felszámolására irányulnak, nem az elosztási egyenlőtlenségek mérséklésére és főleg nem egy nem kizsákmányoló társadalom megteremtésére. Mindez elfedi az osztály, illetve osztálystruktúra elemzésnek a tágabb kereteit, miszerint a tapasztalatok eleve az élet újratermelésének hierarchikus rendjében jönnek létre. Elfedi a tapasztalatok és különbségek történeti létbeágyazottságát, elveszíti a matériát.

Rassz

Amikor a rassz vagy etnicitás kérdéséről beszélünk, alapvetően arról beszélünk, hogy bizonyos testi jellemzőkhöz, vagy származáshoz, nemzetiséghez meghatározott alacsonyabb- vagy magasabbrendű társadalmi pozíció rendelődik. A kapitalizmus történetében a nem fehérbőrűek jellemzően mint domináltak, az olcsó vagy ingyenes munkaerőt biztosító társadalmi csoport integrálódtak a munkamegosztásba (Csányi et al. 2018), mint rabszolgák, bevándorlók (Portes és Böröcz [1989] 2001) vagy mint etnicizált tartaléksereg (Czirfus et al. 2019; Kovai 2017) Mindez azt is jelenti, hogy az adott etnikai vagy rassz kategóriák, illetve az azokat létrehozó

distinkciók (fekete-fehér, cigány-„magyar”, zsidó-magyar, ír-angol stb.) történetileg jönnek létre a társadalmi viszonyrendszer függvényében.

Az interszekcionalitás fogalma, mint kifejtettük, az egydimenziós feminista és etnikai küzdelmeknek és az antidiszkriminációs modell joggyakorlatának, a „vagy nem, vagy rassz” logikájának kritikájaként született az Egyesült Államokban. Szembeszállt az egydimenziós küzdelmekkel és elméletekkel, ugyanakkor teret nyitott az ahistorikus megközelítéseknek. Nash (2008, 89) például arra hívja fel a figyelmet, hogy Crenshaw a gender és a rassz dimenziók kiemelésével láthatatlanná tette, hogy különböző történeti-társadalmi pillanatokban rassz és gender, mint társadalmi folyamatok eltérően konstruálódnak, eltérő jelentéseket kapnak és eltérő distinkciók mentén válnak különböző kategóriákra és identitáscsoportokra. Vagyis történelmen átívelő állandóknak tekinti a gendert és a rasszot, ami időtől és helytől függetlenül ugyanolyan módon jelöli meg a fekete nőket. A megközelítés történetietlenségét, és ezzel az elnyomások esszencializmusát bírálja Asad Haider is, aki szintén a folyamatokra helyezi a hangsúlyt. A rasszizmus kialakulását elemzi könyvében, többek között azt, hogy a bőrszín viszonylag újkeletű markere az „alacsonyabbrendűségnek”, ahogy a rabszolgaság-rasszizmus kapcsolat is bonyolultabb történetileg, mint ahogyan a közbeszédben megjelenik. Erre példa az, hogy az íreket a britek nem bőrszín-alapon tekintették alacsonyabbrendűnek, mégis etnikai alapon nyomták el őket, vagy az, hogy az Egyesült Államokbeli rabszolgaság kezdetekor voltak afrikai származású ültetvényesek és európai rabszolgák, vagy Görögországban maga a rabszolgaság nem rassz alapú volt (Haider 2018, 42–64). Haider azt állítja, hogy az újkeletű antirasszista politika elveszítette radikális potenciálját az 1960-as, illetve 1970-es évek óta, és az individualizációs trendek kiszolgálója lett (Haider 2018, 12.). Szerinte az újrafogalmazott antirasszizmus a faji alapú mozgalmak semlegesítését, és ezzel a színesbőrű elitek érdekeit szolgálja: például a reprezentáció kérdéseire való fókuszálás, és az egységes fekete identitás posztulálása elmosza a feketék közti egyenlőtlenségeket és érdekkülönbségeket. Haider érvelése egyébként a nemzet fogalmával kapcsolatos kritikákhoz hasonló, amely szerint a nemzet fogalma a nemzeti tőkést és munkást ugyanannak a szolidaritási csoportnak a tagjaként látatja, és ezzel akadályt gördít az osztály alapú elnyomás elleni fellépés elé. Barbara Fields történész és Karen Fields szociológus így fogalmaz a kurrens diskurzussal kapcsolatban: „Míntha a rabszolgaság fő célja a fehér felsőbbrendűség kitermelése volna, és nem a pamuté, cukoré, a rizs és a dohányé” (Fields & Fields 2014, 117, idézi Haider 2018, 37). Ugyanez a mára lefordítva: a rasszista ideológia fenntartása azt a célt szolgálja az „oszd meg és uralkodj” szellemében, hogy a fehérbőrű és a nem fehérbőrű munkás egymásban ellenséget lásson, és ne tudjon szolidárisan kiállni a

vállalatvezetéssel szemben (Haider 2018, 47). Ezért tartja tévútnak a „fehérbőrű büntudat” megközelítését (Haider 2018, 48) (vö. „*check your privilege*”).

Adolph Reed (2015) a neoliberális, „identitárius baloldal” osztálypolitikájának, és esszencializmusnak tartja az askriptív identitások illetően politizálását. Ennek a morális gazdaságtannak integráns eleme a tőkésosztály által létrehozott egyenlőtlenségek kritikájának eltérítése: mintha az lenne a fontos, hogy esszenciálisan mik vagyunk, nem pedig, hogy mit teszünk (lásd fejjebb a pozicionális fundamentalizmus kritikáját). Így a kizsákmányoló kapitalista rend érintetlen maradhat, a lényeg, hogy a felső 1% 50%-a nő, 12%-a fekete, 12%-a latino, stb. legyen. Nézete szerint ez a perspektíva segíthet megmagyarázni azt a tényt, hogy minél agresszívabban és nyíltabban rombolja és piacosítja a tőkésosztály a bármilyen rasszú, nemű, szexuális orientációjú emberek társadalmi védeltségét, annál hangosabban kiabálja az identitárius baloldal, hogy fókuszáljunk a reprezentációs kérdésekre, és használ ki felháborodásra minden ügyet, ami „bizonyítja”, hogy a társadalom lényeges igazságtalanságait az askriptív identitások nyelvén keresztül kell értelmezni. Vagyis, ahogy az osztály fogalmával kapcsolatban, úgy a rasszal/etnicitással kapcsolatban is megfigyelhető, hogy a társadalmi struktúrák és a pozíciók egymáshoz való, történetileg beágyazott hierarchikus viszonyának kritikája helyett az identitások kerültek előtérbe, egyben delegitimálva a strukturális elemzéseket, mint amelyek érvénytelenítik az identitások elfogadtatására irányuló követeléseket.

Gender

Mint ismeretes, a gender fogalma nem a feminista elméletalkotásban gyökerezik, hosszú és ellentmondásos utat járt be, míg helyet kapott a társadalomtudományokban és a feminista aktivizmusban (Repo 2015; Feró 2020). Ann Oakley (1972) vezette be a szociológiába, Joan Scott (1986) a történelemtudományba, stb. Ahogyan a tág értelemben vett strukturalista szociológiában használatos, az emberek közt fennálló társadalmi viszonyrendszer nemi aspektusát hivatott jelteni, és adottnak tekintette a biológiai valóságot: hogy ez nők és férfiak közötti viszonyrendszer. Azonban ahogy sokan rámutattak, mára a gender fogalma többjelentésű mind a társadalomtudományban, mind a feminista és LMBT-politikában. A könyvtárnyi feminista elméleti vitákat értelemszerűen itt nem tudjuk áttekinteni, de elég csak felidézni, hogy a Merriam-Webster szótár a nem-nyelvtani értelemben vett gendernek három jelentését különíti el (biológiai nem szinonimája; a biológiai nemekhez társított viselkedési, kulturális és pszichológiai jegyek összessége; és a gender identitás: egy személy arra

vonatkozó belső érzése, hogy férfi, nő, ezek valamilyen kombinációja vagy egyik se), Kathleen Stock (2019) brit filozófus egyenesen öt jelentést különít el. Mint ismeretes, a fogalom helyes-hasznos jelentése körüli vitákból jelenleg a jobboldal igyekszik politikai tőkét kovácsolni Európa-szerte (Kováts 2019a).

A genderfogalom tartalmának individualista módosulását jól szemlélteti a nők elleni erőszakkal kapcsolatos fogalomhasználat. Az Isztambuli Egyezmény genderdefiníciója a következő: „azok a társadalmilag kialakult szerepek, viselkedési formák, tevékenységek és jellegzetes tulajdonságok, amelyeket egy adott társadalom a nőkre és a férfiakra nézve megfelelőnek tekint” („Az Isztambuli Egyezmény” 2016). Az egyezmény a nemi szerepeket tekinti tehát konstruáltként (nem a nemeket), és ebből fakadóan tekinti a nemi alapú erőszakot a továbbra is fennálló férfi-női hierarchiában (patriarchátusban) gyökerező erőszakformának, vagyis ami a nőket a nő mivoltuk miatt éri, illetve ami aránytalan mértékben a nőket éri. Ettől eltérő meghatározást alkalmaznak az Európai Unió egyes intézményei. Például az Európai Bizottság egyik 2020-as pályázati felhívásának a definíciója⁹ nem a bizonyos erőszakformák strukturális (patriarchális) eredetére utal, hanem arra, hogy kiket érint: gender, genderidentitás és genderkifejezés alapon. Miközben jogos követelés az, hogy a meleg(nek kinéző vagy azonosított), transznemű vagy magukat nem-binárisként azonosító nemű emberekkel szembeni erőszak ellen is fel kell lépni, ez az eltolódás a definícióban egy az osztály- és a rassz-kategóriákhoz hasonlatos individualizációs és ahistorizációs változásra utal. Mely után már nem a rendszer (patriarchátus) az alapvető értelmezési keret, hanem az egyéni identitás, hátrányok és tapasztalat, illetve az ezekből kvantifikálható mutató.

Ahogy az egyenlőtlenségi folyamatok leírására alkotott osztály kategóriája egy szocioökonómiai háttérváltozóvá vált, és mint a „szegénység identitása” válik a klasszizmus elleni harcban egyik tényezővé, úgy merevedik be a női-férfi viszonyrendszert elemző gender is egy identitáskategóriává. Ez összhangban van a korábbi alfejezetekben leírt folyamatokkal három tekintetben. Egyrészt, a fogalom tartalom bővülése nem tekinthető ahistorikusan, mintha pusztán arról lenne szó, hogy végre lett fogalom egy régóta létező jelenségre, vagy politikai tér eleddig elhallgatott egyenlőtlenségek artikulálására. Másrészt, nem tekinthető kontextusfüggetlennek sem: a fogalom tartalmi átalakulása az angolszász országokban kezdődött, és a geopolitikai hatalmi struktúrákkal (beleértve a popkultúrát, a fejlesztési politikát, a tudományos világon belüli hatalmi viszonyokat stb.) exportálódik a világ többi részére. Harmadrészt, annyiban függ össze a gazdasági renddel, hogy a neoliberalizmus logikája az egyéni adaptációs módszereket bátorítja a

⁹ Ehhez ld. bővebben: <https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/opportunities/topic-details/rec-rdap-gbv-ag-2020>.

közösségiség, szerveződés, szolidaritás, rendszerszintű hatalmi viszonyok leleplezésével és ezekkel szembeni kollektív fellépéssel szemben. Ezen logika alapján lehetséges, hogy a forradalmi és hatékony fellépésnek nem az tűnik, hogy a nemek közti hierarchiákat létrehozó társadalmi struktúrák ellen folytassunk küzdelmet, hanem a kategóriák ellen (mintha maguk a kategóriák hordoznák az elnyomást), amelyekből egyéni kiidentifikálást javasol receptnek. A gender individualizálódása is beleilleszkedik tehát a korábban kifejtett individualizációs, fragmentációs és posztmodern folyamatokba.

Konklúzió: egy komplex interszekcionalitás felé

A fenti elemzés alapján zárásképp egy olyan interszekcionalitás legfontosabb pontjait vázoljuk fel, amely túllép az excelszemplélen és módszertani és elméleti alapvetésként tud funkcionálni, valamint úgy tudja képviselni 1970-es és 1980-as évekbeli interszekcionalításra törekvő feminizmus tanulságait, hogy nem esik a fent vázolt hibákba.

- *Történeti.* Egy komplex interszekcionalitás középpontjában nem a különbözőségek és az elnyomott identitás csoportok ahistorikus metszéspontjai állnak, hanem az, hogy történetileg hogyan jönnek létre a megkülönböztetések és az identitások, illetve identitás csoportok. Milyen társadalmi-történeti struktúrák és strukturális dinamikák keretezik, illetve milyen érdekek mentén jönnek létre a megkülönböztetések. Crenshaw szerzőtársaival (Cho 2013, 797) is úgy érvel, hogy az identitás csoportokon alapuló elemzés szemben a strukturális elemzéssel hamis dilemma. Mivel az interszekcionalitás alapvetően a hatalmi viszonyok elemzésére irányul, az identitásokat a hatalmi erőviszonyok *metszéspontjában* történetileg létrejövő konstrukcióknak tekinti.
- *Relacionista.* A fentiekből adódóan az identitás csoportokat nem valamiféle szubsztanciaként, hanem egy viszonyrendszerben elfoglalt relatív pozíció szubjektívációjaként kell értelmezni. Ahogy fentebb bemutattuk az osztály, a rassz, illetve etnikum és a nem fogalmain keresztül, ezek a pozíciók szubjektívációval az identitás részévé válhatnak, de a társadalomelméletre és a szolidáris politikai fellépésre akkor alkalmasak, ha felismerjük a relationalitásukat. Például kialakulhat egy szegény- vagy középosztálybeli vagy tőkés identitásom; tudatosan viszonyulhatok ahhoz, hogy nő vagy férfi vagyok; meghatározó élettapasztalatomnak tarthatom, hogy kikhez vonzódok, vagy hogy cigányként milyen sorozatos diszkriminációknak voltam kitéve, vagy nem-cigányként milyen előnyök értek az életben, azonban ezek a szubjektív tapasztalatok tudományosan

csak az emberi viszonyok kontextusában érthetőek meg. Nemcsak hogy, ahogy a megközelítés számos elméleti kritikusa rámutat, egyetlen ember sem redukálható ezen tulajdonságainak összességére, de az identitásfókusz el is tereli a figyelmet arról, hogy a kategóriák közti hierarchiák létrejötte a vizsgálata a lényeg; és hogy a strukturális egyenlőtlenségi viszonyok elleni fellépésre alkalmatlan, ha a kategóriákat magukat hibáztatjuk, és a kiutat és az emancipációt az egyéni identifikációkban keressük.

- *Rendszerszemléletű.* A fentiekből következik, hogy a relációk rendszert alkotnak és az interszekcionalitás feladata a rendszer vizsgálata. Ez abban az értelemben az elnyomás mátrixa, hogy a különböző elnyomó és kizsákmányoló mechanizmusok a rendszer inherens részét képezik és nem abban az értelemben, hogy az elnyomások mintegy „véletlenül” metszik egymást csomópontokban. Ez a megközelítés perspektívaváltást is jelent a kulturalista megközelítéssel szemben. Láthatóvá válik, hogy alapvetően nem az egyének szexisták vagy rasszisták, hanem a rendszernek inherens részei az egyenlőtlen relációk, így a rendszer az, ami inherensen rasszista és szexista.
- *Ideológiakritikai.* Ezáltal egy komplex interszekcionalitás képes rámutatni, az identitások, ideológiák, megközelítések és mozgalmak léthez kötöttségére, tehát hogy a viszonyrendszerben elfoglalt pozíció, illetve az ahhoz kapcsolt érdekek hogyan konstituálják a tudásszociológiai tartalmakat. Nem a beszélő személye kell, hogy a fókuszban álljon („*check your privilege*”), és egyenlőségjelet tenni a személynek a pozíciókban betöltött helye és az álláspontjai hatalmi tartalma között. Ezt a reduktív megközelítést neveztük excelszemléletnek, Paula Villa pozicionális fundamentalizmusnak, Nishin Nathwani pedig rámutat ennek az ad hominem érvelésnek a bolsevik, proto-totalitárius aspektusára. Például nem a beszélő szexuális orientációját kell megvizsgálni, hogy megítéljük, hogy politikai követelése vagy helyesnek vélt politikai eszköze (melegházasság, *Pride*, stb.) megerősíti vagy gyengíti a hatalmi viszonyokat. Melegként ugyanúgy képviselhet – akár öntudatlanul – olyan álláspontokat, amelyek megerősítik a fennálló hatalmi viszonyokat, vagy tükröznek bizonyos más dimenzióban (pl. osztály) hatalmi preferenciákat vagy vakságokat (Nathwani 2014; Mészáros 2018).

Egy komplex interszekcionalitás, mely történeti, relacionista, rendszerszemléletű és ideológiakritikai, képes arra, hogy az 1960-as és 1970-es években létrejött mozgalmak fontos szempontjait továbbvigye, önkritikusan aktualizálja, valamint rámutasson, ha egy mozgalom ideológiáiban, keretezéseiben és fókuszaiban történetileg univerzalizálódnak a

viszonyrendszerben domináns pozícióban lévők érdekei. Mindehhez vissza kell térni az elnyomások és kizsákmányolások elemzéséhez a szubjektív tapasztalat mint végső megértési keret paradigmájából és a történetileg kialakult relációk mentén létrejövő distinkciókra és érdekekre kell koncentrálnia, illetve arra, hogy ezek hogyan *metszik* egymást.

Felhasznált irodalom

- Adewunmi, Bim. 2014. „[Kimberlé Crenshaw on intersectionality: ‘I wanted to come up with an everyday metaphor that anyone could use.’](#)” *New Statesman*.
- Aguilar, Delia D. 2012. „[Tracing the Roots of Intersectionality.](#)” *Monthly Review*.
- Anthias, Floya & Nira Yuval-Davis. 1983. „Contextualizing Feminism: Gender, Ethnic and Class Divisions.” *Feminist Review* (15): 62–75.
- „[Az Iszambuli Egyezmény szövege magyar nyelven.](#)” 2016. *Nőkért.hu*.
- Barna, Emília, Csányi Gergely, Gagyí Ágnes & Gerőcs Tamás. 2018. „A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából.” *Replika* (108–109): 241–262.
- Beck, Ulrich. [1986] 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* Budapest: Libri.
- Betlen, Anna, Krizsán Andrea & Zentai Viola. 2009. [Partszélről a fősodorba. Gender mainstreaming kézikönyv.](#) Budapest: Clone Design.
- Bilge, Sirma. 2013. „Intersectionality Undone: Saving Intersectionality from Feminist Intersectionality Studies.” *Du Bois Review: Social Science Research on Race* 10 (2): 405–424.
- Boger, Mai-Anh. 2017. „Notizen zur Phänomenologie und Psychodynamik intersektionaler Identitätspolitik.” *Psychologie und Gesellschaftskritik* 41 (2): 67–91.
- Boltanski, Luc & Eve Chiapello. 2005. „The New Spirit of Capitalism.” *International Journal of Politics, Culture, and Society* 18 (3–4): 161–188.
- (1999) 2007. *The new spirit of capitalism.* New York: Verso.
- Boltanski, Luc. 2008. *Rendre la réalité inacceptable. A propos de La production de l’ideologie dominante.* Paris: Demopolis.
- Bourdieu, Pierre. 2003. *Pascalian Meditations.* Stanford: University Press.

- Carbado, Devon W., Kimberlé W. Crenshaw, Vickie M. Mays, & Barbara Tomlinson. 2013. „Intersectionality: Mapping the Movements of a Theory.” *Du Bois Review: Social Science Research on Race* 10 (2): 303–312.
- Cho, Sumi, Kimberlé Williams Crenshaw & Leslie McCall. 2013. „Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Praxis.” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 38 (4): 785– 810.
- Coaston, Jane 2019. „[The intersectionality wars.](#)” *Vox*.
- Collins, Patricia Hill. 1990. *Black Feminist Thought*. Sydney: Unwin Hyman.
- Combahee River Collective. 1977. [The Combahee River Collective Statement](#).
- Cooper, Brittney. 2015. „Intersectionality.” In Lisa Disch & Mary Hawkesworth (eds.) *The Oxford Handbook of Feminist*. Oxford: Oxford University Press.
- Crenshaw, Kimberlé. 1989. „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.” *University of Chicago Legal Forum* 1989 (1): 139–68.
- 1991. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color.” *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–1299.
- Crenshaw, Kimberlé Williams. 2011. „Postscript.” In Helma Lutz, Maria Teresa Herrera Vivar & Linda Supik (ed.) *Framing Intersectionality: Debates on a Multi-faceted Concept in Gender Studies*. Farnham: Ashgate.
- Czirfusz, Márton, Ivancsics Zsófia, Kovai Cecília & Meszmann T. Tibor. 2019. „A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben.” *Fordulat* (26): 142–171.
- Csányi, Gergely, Gagy Ágnes & Kerékgyártó Ágnes. 2018. „Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban.” *Fordulat* (24): 5–30.
- Dahrendorf, Ralf. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Davis, Kathy. 2008. „Intersectionality as buzzword. A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful.” *Feminist Theory* 9 (1): 67–85.
- Elomäki, Anna. 2015. „The economic case for gender equality in the European Union: Selling gender equality to decision makers and

- neoliberalism to women's organisations." *European Journal of Women's Studies* 22 (3): 288–302.
- Éber, Márk Áron. 2015. „Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-
elemzés perspektívájából.” *Replika* (92–93): 119–140.
- Fáber, Ágoston. 2018. *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Feró, Dalma. 2020. „Gender és igazság(osság), gender mint
posztigazság(osság).” *Replika* (112): 167–186.
- Feró, Dalma, Gregor Anikó & Kováts Eszter. 2017. „[A genderforradalmat
felfalják saját gyermekei?](#)” *Üvegplafon Blog*.
- Fields, Karen E. & Barbara J. Fields. 2014. *Racecraft*. New York: Verso.
- Forgacs, David. 2000. „Glossary of Key Terms.” In *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York: New York University Press, 420–431.
- Fukuyama, Francis. 2018. *Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. London: Profile Books.
- Gagy, Ágnes & Pulay Gergely. 2017. „Szolidaritás, reprezentáció és képviselet a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban.” *Replika* (104): 81–99.
- Gramsci, Antonio. (1929–1935) 2000. *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York: New York University Press.
- Haider, Asad. 2018. *Mistaken identity. Race and Class in the Age of Trump*. New York: Verso.
- Harvey, David. 1989. „From Fordism to Flexible Accumulation.” In David Harvey. *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Conditions of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 141–172.
- Henning, Tempest M. 2020. „Racial Methodological Microaggressions – When good Intersectionality goes bad.” In Lauren Freeman & Jeanine Weekes Schroer (ed.) *Microaggressions and Philosophy*. New York and London: Routledge, 254–275.
- hooks, bell & Helma Lutz. 1993. „Feminist theory in practice: an interview with bell hooks.” *Women's Studies International Forum* 16 (4): 419–425.
- Kiss, Viktor. 2018. „A poszt-hatvannyolcas szituáció – és ami utána következik.” *Kommentár* (5–6): 73–80.
- Kovai, Cecília. 2017. *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan.

- Kováts, Eszter. 2019a. „Limits of the Human Rights Vocabulary in Addressing Inequalities – Dilemmas of Justice in the Age of Culture Wars in Hungary.” *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 5 (2): 60–80.
- 2019b. „Identitáspolitika: túlkapás, vagy a dolog maga?” In Böcskei Balázs & Sebők Miklós (szerk.) *Itt van Amerika. Az amerikai politika hatása Magyarországon*. 325–338.
- Krastev, Ivan. 2012. „[Can Democracy Exist without Trust?](#)” *Ted.com*.
- Lyotard, Jean-Francois. (1979) 1993. „A posztmodern állapot.” In Bujalos István (ed.) *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég.
- Mannheim, Károly. (1929) 1996. *Ideológia és Utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Marx, Karl & Friedrich Engels. (1856) 1974. *A német ideológia*. Budapest: Magyar Helikon.
- Matsuda, M. J. 1991. „Beside My Sister, Facing the Enemy: Legal Theory out of Coalition.” *Stanford Law Review* 43 (6): 1183–1192.
- MacIntyre, Alasdair. (1985) 1999. *Az erény nyomában*. Budapest: Osiris.
- Mészáros, György. 2018. „Az LGBT+ identitások és mozgalom politikai gazdaságtana a félperiférián.” *Fordulat* (24): 215–241.
- Mitchell, Eve. 2013. „[I am a Woman and a Human. A Marxist Feminist Critique of Intersectionality Theory](#).” *Libcom*.
- Nash, Jennifer C. 2008. „Re-thinking intersectionality.” *Feminist review* (89): 1–15.
- Nathwani, Nishin (2014) „[On Privilege: A Leftist Critique of the Left](#).” *Harvard Political Review*.
- Noor, Masi, Nurit Shnabel, Samer Halabi & Arie Nadler. (2012) 2018. „Amikor a szenvedés szenvedést szül: Az áldozati versengés pszichológiája erőszakos csoportközi konfliktusokban.” In Fülöp Éva & Kővágó Pál (ed.) *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest: Oriold és Társai.
- Oakley, Ann. 1972. „Sex and Gender.” In Ann Oakley. *Sex, Gender and Society*. New York: Harper Colophon Books, 158–172.
- Portes, Alejandro & Böröcz József. [1989] 2001. Keserű kenyér: a munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái. In Sík Endre (Ed.) *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 69–88.

- Reed, Adolph. 2015. „[From Jenner to Dolezal. One Trans Good, the Other Not So Much.](#)” *Commondreams.org*.
- Repo, Jemima. 2015. *The Biopolitics of Gender*. Oxford: Oxford University Press.
- Roy, Arundhati. 2014. „[The NGO-ization of resistance.](#)” *Massalijn.nl*.
- Salem, Sara. 2016. „Intersectionality and its discontents. Intersectionality as traveling theory.” *European Journal of Women's Studies* 25 (4): 1–16.
- Scott, Joan Wallach. 1986. „Gender: A Useful Category of Historical Analysis.” *The American Historical Review* 91 (5): 1053–1075.
- Saxer, Marc. 2018. „[The liberal delusion.](#)” *International Politics and Society*.
- Schulze, Gerhars. 1992. *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursociologie der Gegenwart*. Frankfurt & New York: Campus Verlag.
- Simmel, Georg. (1911) 1996. „A relatív és az abszolút a nemek problémájában.” In Georg Simmel. *A kacérság lélektana*. Budapest: Atlantisz.
- Soiland, Tove. 2008. „[Die Verhältnisse gingen und die Kategorien kamen. Intersectionality oder Vom Unbehagen an der amerikanischen Theorie.](#)” *Querelles-net*.
- Stock, Kathleen. 2019. „[Can You Change Your Gender?](#)” *The Philosopher*.
- Susemichel, Lea & Jens Kastner. 2018. *Identitätspolitik. Konzepte & Kritiken in Geschichte & Gegenwart der Linken*. Münster: UNRASt-Verlag.
- Villa, Paula-Irene. 2017a. „[The Sargnagel talks back: Eine Replik auf die 'EMMA'](#).” *Missy Magazine*.
- Villa, Paula-Irene. 2017b. „[Eure Gefühle sind mir Schnuppe.](#)” *Zeit.de*.
- von Braunmühl, Claudia. 2007. „Gender mainstreaming. Egy világszerte uti rekonstrukciója.” *Eszmélet* (73): 4–24.
- Walgenbach, Marc Weinstock. 2010. „The Invisibility of Privilege: A Critique of Intersectional Models of Identity.” *Les Ateliers de L'éthique* 3 (2): 23–38.
- Watkins, Susan. 2018. „Which Feminisms?” *New Left Review* (109): 5–76.
- Yuval-Davis, Nira. 2006. „Intersectionality and Feminist Politics.” *European Journal of Women's Studies* (13): 193–209.
- Zander, Michael. 2017. „Was ist problematisch an Intersektionalität?” *Psychologie und Gesellschaftskritik* 41 (2): 47–65.